

ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА ТА ПЕРЕРОБКИ КОНОПЛЯНОЇ ПРОДУКЦІЇ ПІДПРИЄМСТВАМИ МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ

Рачицька Євгенія Вікторівна

ORCID: 0000-0001-6333-1489

Примаков Олег Аркадійович

кандидат технічних наук, старший науковий співробітник

ORCID: 0000-0001-6274-9488

ІНСТИТУТ ЛУБ'ЯНИХ КУЛЬТУР НААН

У статті висвітлено питання організації виробництва товарного насіння та трести конопель з можливістю її подальшої переробки на однотипне волокно сільськогосподарськими підприємствами малого та середнього бізнесу.

Ключові слова: промислові коноплі, малий бізнес, галузь, треста, костриця, однотипне волокно, первинна переробка.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку вітчизняної економіки, в сегменті сільського господарства, диктує умови, коли чітко простежується потреба у всебічній підтримці фермерства, як найбільш дієвого інструментарію просування культури малого та середнього бізнесу. Саме такий формат ведення бізнесу, як сектор загальної економічної системи, став лідируючим за чисельністю одиниць виробництва у провідних країнах світу. Малі та середні підприємства своєю роботою забезпечують гнучкість та достатньо стабільний ріст різних сегментів економіки, що підтверджується досвідом провідних країн світу. В Україні сьогодні складно сформулювати достатньо чіткі і однозначні рекомендації щодо необхідної форми організації виробничих взаємовідношень в галузі коноплярства, але заперечити перспективність малого та середнього бізнесу, як ефективної форми власності для даного сектору економіки, неможливо [9]. З одного боку, малі бізнеси забезпечують робочими місцями людей та налагоджують контакти зі споживачами, формуючи статистику потреб населення. З іншого – вітчизняний малий та середній бізнес досить часто роздроблені, серед них відсутня дієва співпраця, а зв'язок з великими підприємствами майже відсутній.

Зацікавленість коноплярством все більшої кількості підприємців, в першу чергу, пов'язана з перспективністю промислових конопель, як сільськогосподарською культурою, що може забезпечити рівень рентабельності вже на етапі вирощування від 80 %. При залученні

поглибленої переробки рослина розкриває свій потенціал ще більш широко.

Однак при зростаючій популярності промислових конопель, можна прослідкувати диспаритет цін, порівнюючи вартість матеріально-технічної бази (добрива, засоби захисту рослин, паливо-мастильні матеріали, основні засоби, необхідне обладнання та ін.) та виторг від реалізації виробленої продукції (насіння та трести). Це спровоковано обмеженим внутрішньоринковим попитом та нестачею вільних фінансових ресурсів у споживачів. З-поміж цього, на більшості підприємствах, пов'язаних з коноплярством, спостерігається низький рівень технічного оснащення високопродуктивними технічними засобами, а особливо вітчизняним обладнанням та машинами [6]. Низький рівень менеджменту управління, нестача знань та професійної кваліфікації також створюють перепону у розвитку виробництва галузі коноплярства при наявному інноваційному та економічному потенціалі.

Науковий потенціал в нашій країні дозволяє створити потужну базу сучасних високопродуктивних сортів промислових конопель, технологій їх вирощування та переробки, що є основою для ведення ефективного бізнесу з коноплями саме підприємствами малих та середніх форм власності [2]. Організувати ефективну бізнес-модель виробництва продукції коноплярства в Україні доцільно врахувавши комплексне використання всіх складових рослини конопель та знайшовши свою нішу як на внутрішньому так, по можливості, і на зовнішньому ринках. Заклавши в свій бізнес ексклюзивність конопляної продукції та її крафтовість, у підприємства є всі шанси «закріпитися» на ринку та успішно розвиватися [3].

Мета статті. Проаналізувати потенціал залучення підприємств малого та середнього бізнесу до виробництва продукції коноплярства.

Основа для розрахунків. Дані для розрахунків приведені як середньоринкові показники, враховано основні затрати на виробництво як на етапі вирощування, так і на етапі переробки.

Аналіз останніх досліджень. Відродження галузі коноплярства в останні 3 – 4 роки відбувається за рахунок зростаючого попиту навколо продукції, що була виготовлена з промислових конопель. Сьогодні коноплі – це не просто сільськогосподарська культура, що здатна забезпечити значну долю ВВП для економіки країни, це і бренд, здатний підвищити статус країни на світовій арені [10].

Аспект ефективності вирощування і переробки промислових конопель за останні роки дійсно став актуальним. Значна частина досліджень та розрахунків ґрунтуються на наукових працях Вировця В.Г., Лайко І.М., Мигаля Д.М., Михайлової Л.І., Коренівської Л.В., Примакова О.А., Коропченка С.П. та багатьох інших науковців, які в різній мірі також торкалися даної теми. Хоча окремі моменти, що стосуються економічних показників вирощування та переробки конопель потребують більш широких досліджень.

Промислові коноплі – це культура, яка успішно включається в різні сівозміни, а також витримує монокультуру, що робить її унікальною та гнучкою для використання в сільському господарстві [11]. У сільськогосподарських підприємствах доцільно включати в сівозміну після озимих та ярих зернових, сої гороху, хрестоцвітих (ріпак, гірчиця). Після соняшнику не рекомендовано висівати коноплі протягом мінімум двох років.

Сьогодні практикуються три основні технології вирощування конопель, відповідно застосовуючи різні норми висіву насіння (при масі 1000 насінин – 18 – 25 г і господарської придатності 85 % і більше):

- 15 кг/га або 0,6-0,8 млн. шт./га схожих насінин (для одержання високоякісного насіннєвого матеріалу);

- 75 кг/га або 3,0-4,1 млн. шт./га схожих насінин (вирощування на зеленець);

- 45 кг /га або 1,8-2,5 млн. шт./га схожих насінин (для одержання насіння та трести конопель).

Вирощування промислових конопель дозволяє одержати два основних види сировини – насіння (як посівних матеріал або товарне зерно) та стебла (з яких після вилежування/приготування одержується треста) [8]. Реалізація даних видів продукції вже є економічно доцільними і підприємствам, які розпочинають свій виробничий шлях в галузі коноплярства, можна на перших етапах обмежитися тільки реалізацією насіння та трести конопель. Для розширення потенціалу в коноплярстві рекомендується налагодити поглиблену переробку конопляної сировини і почати одержувати додатковий прибуток. Одним з таких етапів може стати первинна переробка трести конопель для одержання однотипного волокна [5]. Організація такого виробництва дозволяє зменшити витрати, а отже і знижується собівартість одержуваного волокна.

Однак ціна на довге волокно, особливо якісне, значно вища ніж на однотипне. При цьому збут довгого волокна може затягнутися – нестабільна ситуація на ринку чи відсутність покупця можуть призвести до недоотримання прибутку [7]. При цьому слід зауважити, що технологічно одержати довге волокно складніше, ніж однотипне – необхідно застосувати спеціальні технічні засоби для збирання стебел, а також обладнання для первинної переробки, які за рахунок своєї низької ефективності практично відсутні в Україні і майже не використовуються в промислових масштабах.

Основна частина. На вітчизняному ринку конопель час від часу з'являються нові компанії, які прагнуть долучитися до різних етапів коноплевиробництва – вирощування, первинна чи глибока переробка, споживчий або продуктовий маркетинг. В 2020 році ліцензію на вирощування конопель мали близько 50 компаній, а реально мали посівні площі лише 19 підприємств, з яких 9 – мали площі посіву більше 100 га, а решта від 10 до 60 га кожний. Тобто, половина коноплесіючих

підприємств мають невеликі площі посіву та становлять той самий малий бізнес.

У розрізі малого та середнього бізнесу, розглядається реальна можливість кооперації фермерських господарств та підприємців для об'єднання зусиль по переробці одержаної продукції та маркетингової діяльності. Однією з переваг потенційної кооперації малих виробників є можливість отримання спільної ліцензії на вирощування промислових конопель на одну юридичну особу.

Процес вирощування промислових конопель відносно не складний, а економічна ефективність виробництва залежить від норми використаних добрив, засобів захисту рослин та матеріально-технічного забезпечення виробника [1]. Актуальність питання матеріально-технічного забезпечення саме для невеликих господарств в коноплярстві стає на одне з головних місць, а тому варіант об'єднання зусиль окремих господарств для досягнення спільної мети має ще один додатковий плюс.

Питання переробки і реалізації конопляної трести, економічне обґрунтування та доцільність впровадження операції з переробки трести на волокно стало основою для даного дослідження.

Згідно з технологічними картами, розробленими в Інституті луб'яних культур, собівартість вирощування промислових конопель на 1 га площі посіву орієнтовно складає 15 000 грн. Слід зазначити, що дана цифра напряму залежить від затрат на внесення мінеральних чи органічних добрив, використаних засобів захисту та наявного або орендованого матеріально-технічного обладнання.

За основу обчислень було взята мінімально доцільна площа для вирощування конопель – 30 га. З них можна отримати до 200 т трести на переробку за середньої врожайності до 6,6 т/га. Звичайно, в залежності від потенціалу обраних сортів конопель врожайність трести може бути і більшою, але цей показник залишаємо на обраному рівні з метою забезпечення певного рівня страхового ресурсу [4].

Отже, в основу обчислень закладаємо показник врожайності по тресті на рівні 160 т. Ціна конопляної трести на ринку зараз знаходиться на рівні 1 200 – 1 500 грн/т, в залежності від її якості.

Таким чином можна сформувати виручку та дохідну частину від збуту трести конопель як сировини. Виторг від реалізації 160 т конопляної трести орієнтовно може становити від 192 000 до 240 000 грн.

Із площі посіву 30 га при врожайності насіння від 0,8 до 1,3 т/га можна одержати до 39 т насіння промислових конопель. Виторг від реалізації насіння (товарного) варіюється близько 48 000-70 000 грн./т, залежно від діючої ціни на ринку – ситуація з товарним насінням в період осінь 2020 – весна 2021 років достатньо не стабільна, насіння експортовано в значній своїй частині, а для потреб внутрішнього ринку

залишилось недостатня кількість, що призвело в окремих випадках до підняття ціни з 30 грн/кг до 70 грн/кг.

Отже, при вирощуванні на 30 га промислових конопель, з одного лише насіння можливо отримати виторг в діапазоні 1,4 – 2,3 млн грн. При цьому, витрати на вирощування та збирання становлять близько 450 тисяч гривень.

Чистий дохід, у випадку реалізації насіння та трести, що отримає підприємець, варіюється у межах приблизно 1,1 – 2,04 млн грн. (враховуючи прямі та накладні витрати). Отримані дані, для зручності надамо у вигляді таблиці (табл.1).

Таблиця 1 – Структура витрат та доходів від реалізації насіння та трести

Продукт	Урожайність 1 т/га	Урожайність 30 га, т	Ціна реалізації 1 кг, грн.	Виторг від збуту продукції з 30 га, грн.	Витрати (прямі та накладні 10%), грн.	Чистий прибуток, грн.
Насіння	0,8	24	60	1 440 000	495 000	1 185 000
Треста	5,3	160	1,5	240 000		

Розглянемо інший варіант реалізації конопляної продукції, застосувавши елемент первинної переробки трести конопель з метою одержання однотипного волокна, як продукту з доданою вартістю.

При переробці трести промислових конопель можливо отримати однотипне волокно та кострицю. Ціна на однотипне волокно становить 22 000 грн/т (ціна залежить від якості та розміру партії), костриця промислових конопель, у свою чергу, коштує 3 000 грн/т.

Застосувавши технологічні прийоми переробки трести конопель на промисловій стаціонарній лінії або високопродуктивній мобільній лінії з первинної переробки трести, в середньому з 160 т трести можна одержати 43,2 т однотипного волокна та 104 т конопляної костриці.

Звісно, використовуючи ці показники слід враховувати, що отриманий продукт напряму залежить від якості сировини та застосованого спеціалізованого обладнання, що дозволить досягти відповідних показників.

Сформуємо дохідну частину від реалізації одержаної після первинної переробки продукції. Для зручності і простоти розуміння сформуємо таблицю з вихідними даними (табл. 2).

Таблиця 2 – Дохідна частина процесу переробки 160 т трести

№ п/п	Отриманий коноплепродукт	Кількість отриманого конопляного продукту з 160 т трести, т	Вартість 1 т коноплепродукту, грн.	Виторг від реалізації коноплепродукту, грн.
1	Однотипне волокно	43,2	22 000	950 400
2	Костриця	104	3 000	312 000
3	Загальна виручка від реалізації конопляної продукції:			1 262 400

Загальна потреба витрат на переробку 160 т трести конопель з урахування середнього рівня затрат приведена в таблиці 3. До накладних витрат були віднесені рекомендовані розрахунки потреби у фінансах на отримання ліцензії, паливо-мастильних матеріалах, оренді приміщення та інших затрат, що стосуються виробничого процесу. Всі обчислення ґрунтувалися на базовій потребі під час переробки.

Таблиця 3 – Затрати на переробку 160 т конопляної трести

№	Показник витрат	Сума, грн.
1	Фонд заробітної плати з нарахуванням 22%	118 511,6
2	Електроенергія	46 067,3
3	Витрати на вирощування і збирання	495 000
4	Виробничі витрати (п.1-3)	659 578,9
5	Накладні витрати (15%)	98 936,8
6	Всього витрат (п.1-5)	758 515,7

Отримавши відповідні результати, порівняємо розрахунки, що дозволить визначити більш економічно привабливий варіант організації виробництва конопляної продукції. Зазначимо, що при продажі волокна та костриці ми також реалізуємо 24 т насіння промислових конопель, виторг з яких становить 1 440 000 грн.. Згрупуємо дані у табличному вигляді (табл.4).

Таблиця 4 – Дохідна та витратна частина процесу переробки та реалізації конопляної продукції

№ п/п	Варіант	Виручка від реалізації	Витрати	Чистий прибуток
1	Реалізація насіння та трести	1 680 000	495 000	1 185 000
2	Переробка та збут конопляної продукції (насіння, волокно, костриця)	2 702 400	758 515,7	1 943 884,3
			Різниця:	758 884,3

Можна спостерігати достатньо значну різницю в рівні прибутку, що становить майже 760 000 гривень, між простим збутом конопляної сировини та реалізацією продуктів первинної переробки.

Переробляти тресту конопель силами невеликих підприємств, коли їх річний обсяг одержання трести сягає від 30 т, не завжди є економічно доцільним, а тому оптимальним рішенням може бути саме кооперація невеликих підприємств для організації переробки трести та оренди, наприклад, мобільних ліній, орієнтованих на первинну переробку конопляних стебел. В Україні сьогодні існує дві мобільні лінії з переробки луб'яних культур вітчизняного та американського виробництва, які надають послуги з переробки трести об'ємом в одній локації від 100 – 200 т. Продуктивність таких ліній може сягати до 6 т трести за зміну.

У випадку, коли господарства розміщені в логістичній близькості (не більше 50 – 80 км) до стаціонарних коноплепереробних заводів, доцільно звернутися саме до таких підприємств, що буде економічно вигідніше для замовників, оскільки буде змога одержання більш якісного волокнистого матеріалу. На території України залишилось два діючих стаціонарних коноплепереробних заводи – у Сумській та Житомирській областях.

Комплексний підхід до організації виробничої бази для переробки коноплепродукції в певній мірі «вимагає» наявності власного набору обладнання для первинної та глибокої переробки, але підприємствам, що знаходяться на перших етапах розбудови, достатньо затратно придбати дорогу лінію. Тому, варіант спільної оренди мобільної лінії з переробки трести конопель може бути достатньо ефективним інструментом вирішення організаційних питань та одержання максимального розміру прибутку від обраного напрямку діяльності.

Таким чином, початківець або, розвиваючий свої потужності, підприємець отримає унікальну можливість налаштувати міцний діловий зв'язок із зацікавленими, як і він сам, особами. Споживча кооперація економічних одиниць може допомогти учасникам наростити об'єми виробництва та відкрити нові канали збуту продукції.

Висновки. Промислові коноплі – унікальний багатогранний продукт, сфера застосування якого продовжує розширюватися.

Ринок промислових конопель в Україні розвивається достатньо нестабільно і залежить від різних факторів, врахувати які не завжди є можливим. Популярність конопель на внутрішньому та зовнішніх ринках серед виробників, власників фермерських господарств та зацікавлених осіб наростає, і все більше потенційних коноплярів бажають освоїти цю багатопрофільну сільськогосподарську культуру.

Вирощування та переробка промислових конопель – економічно вигідний бізнес. Але, як і у всьому іншому, тут є свої нюанси. Основним таким нюансом можна вважати саме етап первинної та поглибленої переробки, де необхідно врахувати вимоги до вхідної та вихідної сировини, характеристики обладнання, а також етапи вирощування та збирання насінневої та стеблової частин.

Як показали проведені дослідження, економічно доцільними є обидва варіанти реалізації продукції коноплярства. Вирощування промислових конопель, реалізація насіння та трести може принести малому сільськогосподарському підприємству прибуток близько 40 тис. грн./га. А за умови залучення первинної переробки конопляної трести на волокно та кострицю чистий дохід може зрости до 65 тис. грн./га.

При планомірному ознайомленні з промисловими коноплями, кожна економічна одиниця має шанс включити вирощування та переробку до загального процесу життєдіяльності власного підприємства. З часом, потенційні коноплярі зможуть бути не тільки зацікавленим у виробництві коноплепродукції, а й розвивати галузь коноплярства у ринковому аспекті.

Значна частина виробників, що лише заходять на ринок промислових конопель, потребують значної фахової підтримки спеціалістів у сферах культивування конопель, їх збирання, переробки та маркетингової діяльності. Допомогу у вирішенні питань можуть надати їм як практикуючі виробники, які вже значний період часу знаходяться на ринку (таких в Україні не більше 8 підприємств), так і фахівці наукової сфери, які мають унікальний досвід в окремих питаннях до 90 років.

Промислові коноплі – це високомаржинальна сільськогосподарська культура з потужним експортним потенціалом. Саме коноплі можуть дозволити нашій країні відкрити ще один шлях виходу на закордонні ринки, реалізувати конопляну продукцію і підвищити ефективність інвестицій.

Список використаної літератури

1. Примаков О.А., Козорізенко М.П. Аналіз структури витрат на вирощування технічних конопель. *Луб'яні та технічні культури* : зб. наук. праць. — Суми : Видавничий будинок «Еллада», 2015. Вип. 4 (9). С. 151 – 158.
2. Духницький Б.В. Потенціал розвитку агропродовольчого ринку України. *Економіка АПК*. 2019. № 11. С. 27-34.
3. Примаков О., Коропченко С. Конопляний бізнес. *The Ukrainian Farmer*. 2017. № 11 (95). С. 55 - 58.
4. Маринченко І. О., Примаков О. А. Економічні аспекти виробництва конопель. *Луб'яні та технічні культури* : зб. наук. пр. Суми. 2015. № 4(9). С. 127-136.
5. Примаков О.А. Розробка елементів технології збирання конопель сільськогосподарськими машинами загального призначення. *Інноваційні напрями в селекції, генетиці, технології вирощування, збирання, переробки і стандартизації технічних культур*: матеріали наук.-техн. конф. молодих вчених: зб. наук. пр. Суми: “Ноте бене“, 2009. С. 29 – 32.
6. Михайлова Л.І., Коренівська Л.В. Оцінка економічного потенціалу виробництва продукції коноплярства в Україні. *Економіка АПК*. 2020. № 1 С. 33
7. Михайлова Л.І., Коренівська Л.В. Еволюційні засади розвитку виробництва продукції коноплярства в Україні. *Економіка АПК*. 2019. № 9. С. 30-39.
8. Марченко Ж. Ю. Напрями використання коноплепродукції у світі. *Луб'яні та технічні культури* : зб. наук. пр. Суми : ВД «Еллада», 2015. Вид. 4(9). С. 159-166.
9. Бойко Г. Технічні коноплі: перспективи розвитку ринку в Україні. URL: [http://tr.knteu.kiev.ua/files/2018/01\(25\)/11.pdf](http://tr.knteu.kiev.ua/files/2018/01(25)/11.pdf).
10. Коренівська Л. В. Стан та перспективи виробництва продукції коноплярства в Україні в контексті євроінтеграції / за наук. ред. д.е.н., проф. Л. І. Михайлової. *Національний менеджмент в умовах інтеграційних та глобалізаційних викликів* : монографія. Суми : ФОП Литовченко Є.Б., 2019. С. 72-84.
11. Примаков О. А., Маринченко І. О. Технічні коноплі – перспективи розвитку культури. *Технічні культури: інноваційні напрями досліджень* : матеріали наук.-практ. конф. молодих вчених (м. Глухів, 17-19 жовт. 2012 р.). Харків : ПП «Озеров», 2013. С. 145-150.

ECONOMIC ASPECTS OF ORGANIZATION OF PRODUCTION AND PROCESSING OF HEMP PRODUCTS BY SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESS ENTERPRISES

Yevhenia Rachytska, Oleh Prymakov

INSTITUTE OF BAST CROPS NAAS

The article covers the organization of production of commercial seed and hemp stock with the possibility of their further processing into the same type of fiber by agricultural enterprises of small and medium business.

Key words: industrial hemp, small business, branch, hemp stock, hemp scutch, fiber of the same type, primary processing.

REFERENCES

1. Prymakov O.A. & Kozorizenko M.P. (2015) Analiz struktury vytrat na vyroshchuvannia tekhnichnykh konopel [Analysis of the cost structure for technical hemp growing]. *Lub'iani ta tekhnichni kultury* : zb. nauk. prats. — Sumy : Vydavnychiy budynok «Ellada», Vyp. 4 (9). 151 – 158.
2. Dukhnytskyi B.V. (2019) Potentsial rozvytku ahroprodovolchoho rynku Ukrainy [Potential of agro-food market development in Ukraine]. *Ekonomika APK*. № 11. 27-34.
3. Prymakov O. & Koropchenko S. (2017) Konoplianyi biznes [Hemp business]. *The Ukrainian Farmer*. №11(95). 55-58.
4. Marynchenko I. O. & Prymakov O. A. (2015) Ekonomichni aspekty vyrobnytstva konopel [Economic aspects of hemp production]. *Lub'iani ta tekhnichni kultury* : zb. nauk. pr. Sumy. № 4(9). 127-136.
5. Prymakov O.A. (2009) Rozrobka elementiv tekhnolohii zbyrannia konopel silskohospodarskymy mashynamy zahalnoho pryznachennia [Development of elements of technology of hemp harvesting by general purpose agricultural machines]. *Innovatsiini napriamky v selektsii, henetytsi, tekhnolohii vyroshchuvannia, zbyrannia, pererobky i standartyzatsii tekhnichnykh kultur*: materialy nauk.-tekhn. konf. molodykh vchenykh: zb. nauk. pr. Sumy: “Note bene“, 29 – 32.
6. Mykhailova L.I. & Korenivska L.V. (2020) Otsinka ekonomichnoho potentsialu vyrobnytstva produktsii konopliarstva v Ukraini [Assessment of the economic potential of hemp production in Ukraine]. *Ekonomika APK*. № 1. 33
7. Mykhailova L.I. & Korenivska L. V. (2019) Evoliutsiini zasady rozvytku vyrobnytstva produktsii konopliarstva v Ukraini [Evolutionary principles of development of hemp production in Ukraine]. *Ekonomika APK*. № 9. 30-39.
8. Marchenko Zh. Yu. (2015) Napriamy vykorystannia konopleproduktsii u sviti [Directions of use of hemp production in the world]. *Lub'iani ta tekhnichni kultury* : zb. nauk. pr. Sumy : VD «Ellada», Vyd. 4(9). 159-166.
9. Boiko H. Tekhnichni konopli: perspektyvy rozvytku rynku v Ukraini [Technical hemp: prospects for market development in Ukraine]. Retrived from [http://tr.knteu.kiev.ua/files/2018/01\(25\)/11.pdf](http://tr.knteu.kiev.ua/files/2018/01(25)/11.pdf).
10. Korenivska L. V. (2019) Stan ta perspektyvy vyrobnytstva produktsii konopliarstva v Ukraini v konteksti yevrointehratsii [Status and prospects of hemp production in Ukraine in the context of European integration] / za nauk. red. d.e.n., prof. L. I. Mykhailovoi. Natsionalnyi menedzhment v umovakh intehratsiinykh ta hlobalizatsiinykh vyklykiv : monohrafiia. Sumy : FOP Lytovchenko Ye.B., 72-84.
11. Prymakov O. A. & Marynchenko I. O. (2013) Tekhnichni konopli – perspektyvy rozvytku kultury [Technical hemp - prospects for cultural development]. *Tekhnichni kultury: innovatsiini napriamy doslidzhen* : materialy nauk.-prakt. konf. molodykh vchenykh (m. Hlukhiv, 17-19 zhovt. 2012 r.). Kharkiv : PP «Ozerov», 145-150.